

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 13-14/1996.-1997.
ZAGREB, 1999.

Prilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Pril. Inst. arheol. Zagrebu 13.-14./1996.-1997.
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Časopis koji je prethodio

Prilozi 1., 1983., Prilozi 2., 1985., 3.-4., 1986.-1987., 5.-6., 1988.-1989., 7., 1990.,
8. 1991., Pril. Inst. arheol. Zagrebu 9., 1992., 10., 1993., 11.-12./1994.-1995.

Nakladnik/ Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU/
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/ Address of the editor's office

Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68
Telefon/phone/fax ++385/01/615 02 50, 615 12 90, 611 72 43

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief

Željko TOMIČIĆ (Zagreb)

Redakcijski odbor/ Editorial committee

Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Timotej KNIFIC (Ljubljana, SLO), Remza KOŠČEVIĆ
(Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb),
Mladen RADIĆ (Osijek), Željko RAPANIĆ, (Split) Aleksandar RUTTKAY (Nitra, SK),
Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb).

Prijevod na engleski/ English translation

Jadranka BOLJUNČIĆ
Goran HORVAT

Prijevod na njemački/ German translation

Nina MATETIĆ

Lektural/ Language editor

Marijan RIČKOVIĆ (hrvatski)
Ulrike STEINBACH (njemački)
Edo BOSNAR (engleski)

Dizajn/ Design

Roko BOLANČA

Korektural/ Proofreaders

Kornelija MINICHREITER, Zagreb
Željko TOMIČIĆ, Zagreb

Grafička priprema/ DTP

Studio "U", Zagreb

Računalni slog/ Layout

Ranko PERŠIĆ, Zagreb

Tisak/ Printed by

Tiskara Petravić d.o.o.

Naklada/ Circulation

600 primjeraka/600 examples

Sekundarne publikacije/ Indexed in

GERMANIA Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archaeologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz

Izdavanje časopisa novčano podupire

MINISTARSTVO ZNANOSTI I TEHNOLOGIJE REPUBLIKE HRVATSKE
HR - 10000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

- 5 Proslov
 ŽELJKO TOMIČIĆ

Izvorni znanstveni radovi

- 7 KORNELIJA MINICHREITER
Zoomorfna idoloplastika obredno-ukopnog prostora
starčevačkog lokaliteta na Galovu u Slavanskom Brodu
- 23 IVANČICA PAVIŠIĆ
Nakit kasnog brončanog doba s nalazišta Špičak kraj
Bojačnog
- 33 DUNJA GLOGOVIĆ
Fibule iz Ljupča
- 41 REMZA KOŠČEVIĆ
Nekoliko starih brončanih nalaza iz okolice Samobora
- 49 GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
Mitraička kulturna slika iz Umljanovića
- 61 IGOR FISKOVIĆ
Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?
- 83 ŽELJKO RAPANIĆ
Spomenici nepotpune biografije *De ecclesiis datandis* (2)*
- 91 ŽELJKO TOMIČIĆ
Ranosrednjovjekovno groblje Zvonimirovo - Veliko Polje,
prinos poznavanju bjelobrdске kulture u podravskom dijelu
Slavonije
- 121 ZORISLAV HORVAT
Neke činjenice o cistercijskom samostanu i crkvi u
Topuskom
- 135 DRAGO MILETIĆ
Plemićki grad Belec
- 155 SNJEŽANA PAVIČIĆ
Osnovni tipovi bizantskih relikvijarnih pektorala
- 161 TAJANA SEKELJ IVANČAN
Kasnosrednjovjekovne keramičke čaše iz Sokolovca,
Rudina-Čečavca i Kapan-Ivanca
- 179 GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
Analiza učestalosti nagorjelih kostiju velikih zvijeri u
pleistocenskim naslagama špilje Vindije (Hrvatska)

Prikazi

- 187 ŽELJKO RAPANIĆ
VEDRANA DELONGA, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split, 1996. Nakladnik: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split. Serija: Monumenta mediae aevi Croatiae vol. 1. Str. 1.-608. (Tekst, Literatura, Index epigraphicus, Index paleographicus, Kazalo osobnih imena, zemljopisnih naziva i važnijih pojmova. Sa crtežima u tekstu (Maja Fabijanac i Marko Rogošić)+ LXXXIV tabli fotografija (Zoran Alajbeg) + fotografije u tekstu (Nenad Gattin)+1 karta. /32x23 cm/.

Contents/Inhaltsverzeichnis

- Introduction*
ŽELJKO TOMIČIĆ

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
Zoomorphic Idols of the Starčevo Ceremonial and Burial Area Site at Galovo, Slavonski Brod
- IVANČICA PAVIŠIĆ
Schmuck der späten Bronzezeit vom Fundort Špičak bei Bojačno
- DUNJA GLOGOVIĆ
Fibeln aus Ljubač
- REMZA KOŠČEVIĆ
Several Old Bronze Finds from the Samobor Vicinity
- GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
A Mithraistic Cult Relief From Umljanovići
- IGOR FISKOVIĆ
Were Polače on the Isle of Mljet the Seat of the Rulers of Dalmatia?
- ŽELJKO RAPANIĆ
*Denkmäler mit unvollständiger Biographie De ecclesiis datandis (2)**
- ŽELJKO TOMIČIĆ
Der frühmittelalterliche Friedhof Zvonimirovo - Veliko Polje, ein Beitrag zu den Erkenntnissen über die Bjelobrdο-Kultur in der slawonischen Podravina
- ZORISLAV HORVAT
Einige Tatsachen über das Zisterzienserkloster in Topusko
- DRAGO MILETIĆ
Burg Belec
- SNJEŽANA PAVIČIĆ
Grundtypen der byzantinischen Reliquiarpektoralien
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
Spätmittelalterliche Keramikbecher aus Sokolovac, Rudina-Čečavac und Kapan-Ivanac
- GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
Analysis of the Frequency of Partially Burnt Large Carnivore Bones in the Pleistocene Sediments at the Vindija Cave (Croatia)

- 189 BORIS GRALJUK
Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija
ARHEOLOGIJA (A) - sv. 47., strana 41.-117.
ETNOLOGIJA (E) - sv. 47., strana 179.-272.
PRIRODNE NAUKE (PN) - sv. 31., strana 273.-447.
Sarajevo, 1992. - 1995.
Sarajevo 1996. godine
- 190 BORIS GRALJUK
ROBERT WHALLON I LIDIJA FEKEŽA,
Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorija Bosne i Hercegovine,
Izvorni znanstveni rad, str. 43.-59., uz tekst, tablice, histogrami, slike.
- 190 BORIS GRALJUK
ENVER IMAMOVIĆ,
Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka,
Izvorni znanstveni rad, str. 61.-92., uz tekst, skice, slike, table
- 191 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba,
Izvorni znanstveni rad, str. 93. do 116., uz tekst 5 tabli.
- 192 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine,
Izvorni znanstveni rad, str. 117.-145., uz tekst, karta nalazišta, 3 table sa 10 slika, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 193 BORIS GRALJUK
KEMAL BAKARŠIĆ,
Citati nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja, (Arheologija) 1946.-1986.
Izvorni znanstveni rad, str. 147.-167., 11 tablica, 4 grafikona, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 195 Marija BUZOV
DIADORA, sv. 15., Zadar., 1993., stranica 452, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, fotografijama te kartama.
- 199 Marija BUZOV
DIADORA, sv. 16.-17., Zadar, 1995., stranica 430, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, grafikoni-
ma, fotografijama te kartama.
- 203 Marija BUZOV
BRUNO MILIĆ, RAZVOJ GRADA KROZ STOLJEĆA 2, SREDNJI VIJEK, ZAGREB, 1995., str. 424, sa ilustracijama, Glosarij, Bibliografija, Kazalo gradova, naseljenih mjesta i arheoloških lokaliteta, te Popis slika i crteža.
- 204 DUNJA GLOGOVIĆ
EDWARD HERRING, Explaining Change in the Matt-Painted Pottery of Southern Italy. Cultural and social explanations for ceramic development from the 11th to the 4th centuries B.C., BAR International Series 722, 1998 (Oxford), 255 str., 176. slika.
- 207 KORNELIJA MINICHREITER
Kratice

Mitraička kulturna slika iz Umljanovića

A Mithraistic Cult Relief From Umljanovići

Izvorni znanstveni rad

Antička arheologija

Original scientific paper

Roman archaeology

UDK 931:295.21(497.5 Umljanovići)

Mr. sc. GORANKA LIPOVAC VRKLJAN

Institut za arheologiju

Ul. grada Vukovara 68

HR - 10000 Zagreb

Članak je prva cjelovita objava mitraičke kulturne slike - reljef tauroktonije iz Umljanovića. Još godine 1970. prilikom rekognosciranja područja Drniške krajine, pronađen je reljef tauroktonije sekundarno uzidan u dokrovni zid privatne kuće. Ikonografski izričaj umljanovičkog mitraičkog jednostavnog kulturnog reljefa, standardnog je simboličkog ispisa: ispod luka, koji simbolizira svod pećine, prikazan je glavni čin - Mithra u trenutku ubijanja bika. Prikaz prate ikonografski određeni likovi psa, zmije i pretpostavljamo škorpiona. S desne strane čitljiv je prikaz Cautesa, dok je s lijeve strane, gotovo potpuno uništen prikaz Cautopatesa. Poprsja Sola i Lune očekivano naslućujemo na standardnim položajima ponad tauroktonije, s obzirom da su nečitljivi poradi oštećenosti spomenika. Kako je kulturna slika pronađena na teritoriju rimskog municipiuma Magnuma, moguće je pretpostaviti, da spomenuti mitraički reljef tauroktonije potječe iz mitreja tog municipija. Ovim se nalazom upotpunjuje saznanje o svekolikom značenju mitraičke misterijske religije na prostoru rimske provincije Dalmacije, na čijem su prostoru, do danas, utvrđena četrdesetdva lokaliteta nalaza mitraičkih kulturnih slika i zavjetnih žrtvenika božanstvu Mithri.

Postojanje mitraičke kulturne slike iz Umljanovića, s teritorija rimskog municipiuma Magnuma (u podnožju Baline Glavice),¹ koji se nalazio na antičkoj cestovnoj poveznici između Salone i Burnuma,² široj je arheološkoj i povijesnoj znanosti znano po objavi bilješke D. Jelovine o tome spomeniku u Starohrvatskoj prosvjeti, godine 1981. (D. JELOVINA, 1981., 240.) Unutar članka pod naslovom "Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1981.", autor navodi, u poglavlju "Reambulacija terena u okolici Drniša", podatak o nalazu mitraičkog reljefa iz sela Umljanovići: "U ovom selu kojemu pripada i poznata Balina Glavica, također se konstatiralo više nalazišta... b) Kuća P. Mešina. U zidu kuće kao spoliji ugrađen je spomenik na kome je prikaz boga Mitre u trenutku tauroktonije."³

Međutim, postojanje navedene mitraičke kulturne slike bilo je znano već otprije. Još 1970. godine, pri rekognosciranju terena Drniške krajine, kustos Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, M. Zekan, otkrio je njeno postojanje na dijelu dokrovnog bočnog zida kuće P. Mešine.⁴ Iako se od trenutka nalaza mitraički reljef tauroktonije iz Umljanovića nekoliko puta navodio, uz napomenu da spomenik nije objavljen,⁵ po prvi put donosimo njegovu cjelokupnu objavu.⁶

U selu Umljanovići, zaselak Mešini (općina Ružić, Šibensko - kninska županija), uzidana je, u dio dokrovnog bočnog zida (podno samog krovišta) privatne kuće Petra Mešine, mitraička kulturna slika, odnosno reljef tauroktonije, kao spolija. Spomenik je od laporastog kamena, zvan muljika. Dimenzije kulturne slike su: visina 0,41 cm, a širina 0,56

¹ O izvorima za ubikaciju rimskog municipiuma Magnuma vidi: M. ZANINović, Ilirsko pleme Delmati, God.Cen.Bal.Isp., knj. V./3, Sarajevo, str. 12.

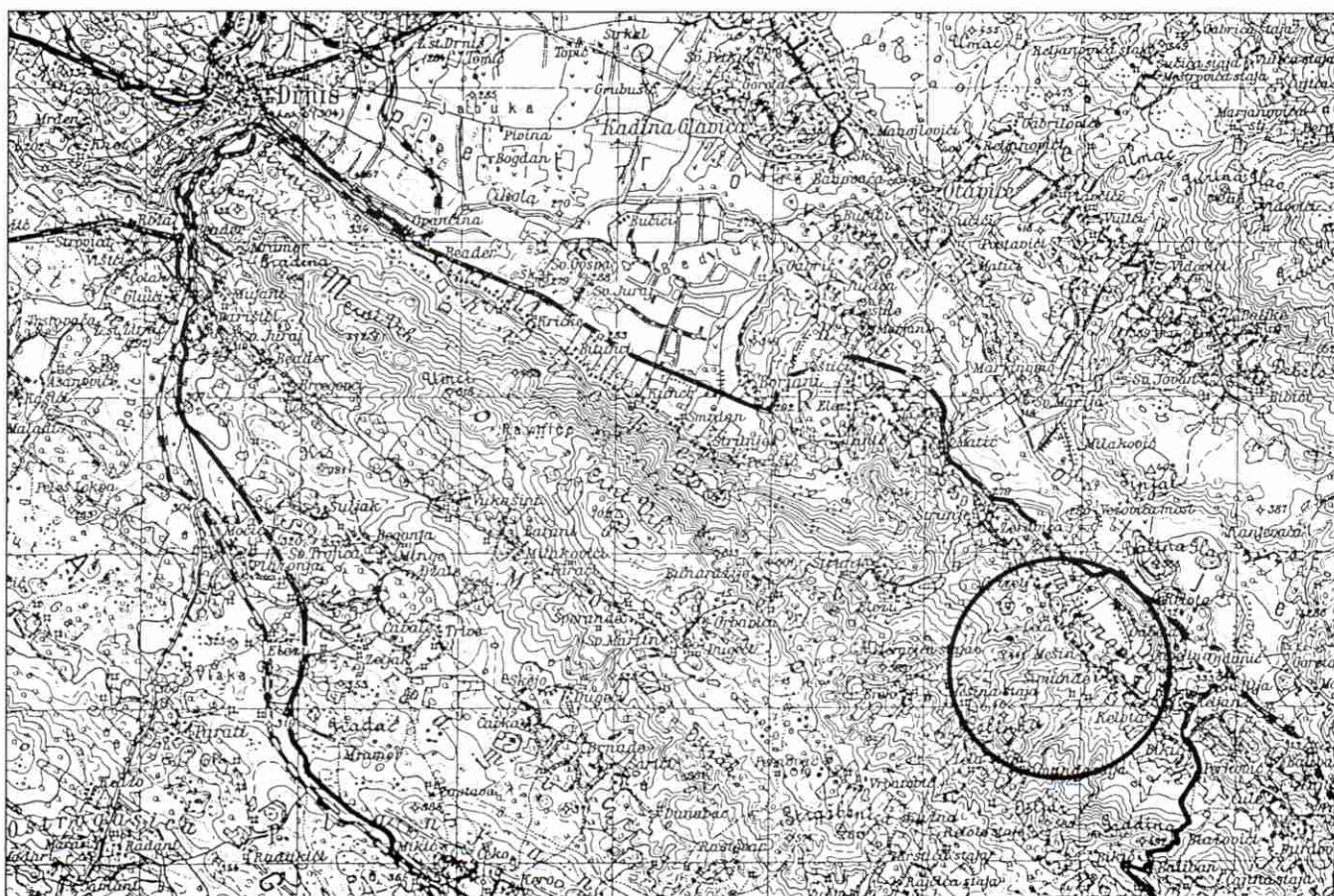
² Za smještaj municipiuma Magnuma na komunikaciji Salona - Burnum vidi: J. ALAČEVIĆ, Il municipio Magno, Bulletin ASD, sv. I., 1878.

³ Navod D. Jelovine, D. JELOVINA, Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1981., ShP (Zagreb/Split), 1981., str. 280., prvi je objavljeni zapis o umljanovičkom reljefu tauroktonije, iako bez potrebita objave njegove foto (i druge) dokumentacije.

⁴ Zahvaljujući ljubaznosti i kolegijalnoj susretljivosti PROF. M. ZEKANA kao i dobrohotnoj mogućnosti uvida u cjelokupnu dokumentaciju o navedenom mitraičkom spomeniku od strane MR. M. ŠVABA iz Hrvatskog leksikografskog zavoda, autorica ovoga članka objavila je navedenu mitraičku kulturnu sliku tauroktonije iz Umljanovića u svom diplomskom radu: G. LIPOVAC, Mitraizam na prostoru rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1987. (neobjavljeno). Zahvaljujemo gospođi M. Zekanu i M. Švabu na toj mogućnosti.

⁵ Kako je navedeno u bilj. br. 2. mitraička je kulturna slika iz Umljanovića, sa svom potrebitom fotodokumentacijom i tehničkim opisom prvi put objavljena u diplomskom radu: G. LIPOVAC, Mitraizam na prostoru rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1987., str. 33. - 34., T. XIX. - XXII. (neobjavljeno). Isti se spomenik u cijelosti ponovno objavljuje u doktorskoj disertaciji Ž. MILETIĆ, Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji, Zadar, 1996., str. 160. - 161., T. X., I (neobjavljeno) i u magistarskom radu: G. LIPOVAC VRKLJAN, Arheološke potvrde mitraičke religije na prostoru rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1997., str. 201. - 202., T. XI., slika 1, 2, T. XII., slika 1. (neobjavljeno)

⁶ Posebnu zahvalnost dugujemo kolegi PROF. JOŠKU ZANINovićU, kustos Muzeja drniške krajine, nadležnom za umljanovički mitraički spomenik, za svesrdnu pomoć u pružanju svih potrebitih podataka o današnjem stanju spomenika, kao i o odobrenju da ga objavimo u Prilozima Instituta za arheologiju. Ujedno zahvaljujemo na ustupljenim fotografijama spomenika.

Karta 1. Detalj topografskog zemljovida područja Drniške krajine, s položajem lokaliteta: selo Umljanovići, uži toponim: zaselak Mešine

Map 1. A detail from the topographic map of the Drniš region, indicating the position of the sites: the village of Umljanovići, Mešine hamlet

cm. Lice spomenika, na kome se u simboličkom izričaju ikonografski prikazuje čin Mithrinog ubijanja bika, izrazito je uništene reljefnosti cjelokupnog ikonografskog ispisa, kako od utjecaja njegove stalne izloženosti atmosferilijama, tako i poradi ožbukavanja lica spomenika u određenom vremenu.⁷

Središnji prikaz tauroktonije (koji je ujedno i temeljni ikonografski simbolički iskaz cjelokupnog mitraičkog misterijskog doktrinarnog sustava)⁸ smješten je ispod luka, ko-

ji svojom stilskom formom, u simboličkom ključu, naglašava mjesto čina tauroktonije - špilju,⁹ odnosno njen svod.¹⁰ Međutim, poradi oštećenosti samog luka, ne isključuje se i mogućnost da se na umljanovačkom reljefu radi o luku, koji je, osim što pretpostavljamo simbolički označuje svod pećine, uistinu i sam dio prirodne arhitekture mitreja, odnosno, njegovo su mjesto i oblik na reljefu tauroktonije uvjetovani prirodnim oblikom stijene na kojoj se kleše.¹¹ Ukoliko um-

⁷ Na navedeno razmišljanje upućuju vidljivi tragovi žbuke na licu spomenika, kako nas je ispravno upozorio J. Zaninović, kustos Muzeja drniške krajine.

⁸ U doktrinarnom sustavu zapadnog misterijskog štovanja Mithre, sam čin tauroktonije kao spasiteljske - otkupiteljske djelatne snage preko subjekta - objekta njegova čina, postaje temeljnicom mitraičke misterijske religije, kako su upozorili: U. BIANCHI, *The religio - historical question of the mysteries of Mythra, Mysteria Mithrae*, ed. U. Bianchi, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1979., str. 3. - 69., R. TURCAN, *Mithras Platonius*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1975. i P. SELEM, *Mitrazam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja*, *Hist.Zbor.*, god. XXXIX. (1), Zagreb, str. 173. - 204.

⁹ Najznačajniji izvor, koji izriječno navodi špilju kao mjesto u kome se odvija štovanje Mithre, Porfirijev je *De antro Nympharum*, 24: "Perzijanci nazivaju mjesto gdje upoznaju inicijaciju misterija špiljom u koju duša silazi da bi se ponovno vratila... špilja im predstavlja sliku kozmosa koga je stvorio Mithra..." Prijevod autora teksta prema: PORPHYRY, *De antro Nympharum*, 6, 24 (prijevod: The Cave of the Nymphus in the Odyssey, *Seminar Classics* 609, Buffalo, University of New York, 1969., str. 9.) O razlikovnostima rješavanja simboličkog likovnog izričaja špilje na kultnoj mitraičkoj slici tauroktonije (o oblicima stilizacije luka ili girlande) vidi: L. A. CAMPBELL, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1968., str.

1. - 5. i B. GABRIČEVIĆ, *Iconographie de Mitra taurocton dans la province romaine de Dalmatie*, A. Iug., 1/1954., Beograd, 1954., str. 39.-52.

¹⁰ Posebnu su pozornost izradi oblika simboličkog označavanja špilje obratili: B. GABRIČEVIĆ, *Iconographie...*, A. Iug., 1/1954., Beograd, 1954., str. 43. i d. i J. MEDINI, *Mithraica Jadertina*, *Radovi Fil.fak.Zadar*, 24. (14.), 1984./85., Zadar, 1985., str. 61. - 72.

¹¹ Za mjesto štovanja božanstvu Mithri, koriste se tri oblika mitraičkog svetišta koji se podvode pod naziv mitrej (mithreum): u prvom slučaju, koristi se prirodna špilja - spelaeum, kao izvorno (doktrinarno uvjetovano) mjesto štovanja božanstvu Mithri, što je rijedak slučaj. Drugi je oblik svetišta, kombinacija prirodne litice, kao jedan od zidova (na kome se, kako smo naveli, koristeći prirodne oblike, uklesava reljef tauroktonije) i arhitektonska samostalna dogradnja ostalog zida, čineći jednu organsku cjelinu. U slučaju, kada prirodni uvjeti ne pružaju mogućnost navedenih oblika svetišta, podiže se mitrej kao isključiva samostalna arhitektonska građevina, koja se svojim oblikom, pokušava približiti strukturi špilje: M. GERVERS, *The Iconography of the Cave in Christian and Mithraic tradition, Mystera Mithrae*, ed. U. Bianchi, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1979., str. 579. - 601., F. GHERLIZZA - E. HALUPCA, *Spelaeus*, Trieste, str. 192. - 201., W. LENTZ, *Some peculiarities not hitherto fully understood of "Roman" Mithraic sanctuaries and representations, Mithraic studies*, Vol. II, ed. J. R. HINNELLS, Manchester, 1975., str. 358. - 377.

Slika 1. Kuća Petra Mešine, u zaseoku Mešini (selo Umljanovići), na čijem je dokrovnom bočnom zidu, kao spolija, uzidana mitraička kultna slika - reljef tauroktonije (snimio: MATE ZEKAN)

Fig. 1 The house of Petar Mešina in Mešine hamlet (the village of Umljanovići); with a Mitraistic cult relief of the taurachtomy immured into the roofing wall (photo by: MATE ZEKAN)

Slika 2. Mitraička kultna slika - reljef tauroktonije, iz Umljanoviča (snimio: JOŠKO ZANINOVIĆ)

Fig. 2 The Mitraistic cult relief of the taurachtomy, Umljanovići (photo by: JOŠKO ZANINOVIĆ)

Slika 3. Detalj mitraičke kultne slike (snimio: JOŠKO ZANINOVIĆ)

Fig. 3 A detail from the Mitraistic cult relief (photo by: JOŠKO ZANINOVIĆ)

Umljanovačka kultna slika pripada pretpostavljenom mitreju s prostora municipiuma Magnuma, za očekivati je, da se moguće radi o mitreju, koji, koristeći prirodnu liticu kao jedno od zida, na nju dograđuje građevnu arhitekturu. Nekoliko je takvih primjera kulturnog prostora - mitreja, s prostora rimske provincije Dalmacije: mitrej iz Prozora (CIMRM, 1851., K. PATSCH, 1900., 83., fig. 31.), mitrej u Rajanovom Griču (CIMRM, 1852., K. PATSCH, 1900., 84.), mitrej u Jajcu (CIMRM, 1901., D. SERGEJEVSKI, 1937., 11. - 18., plan 1. - 2.), mitrej u Konjicu (CIMRM, 1895., K. PATSCH, 1897., 629. i d., tab. 1.-3., isti: 1899., plan Xa - b, fig. 20.), mitrej u Crkvini (CIMRM, 1871., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37.) mitreji Sv. Juraj (CIMRM, 1882., A. EVANS, 1884., 19. i d.) i mitrej Močići u Cavtatu (CIMRM, 1882., A. EVANS, 1883., 20. i d) te mitrej Lever Tara (CIMRM, 1887., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 38.).

U slijedu tog primjera za pretpostavljeni mitrej municipiuma Magnuma, radilo bi se o vrsti mitraičkog reljefa tauroktonije, koji za svoje oblikovanje koristi prirodne danosti samog in situ materijala, odnosno, litica biva reljefnom izražajnom uvjetovanošću. Slijedi: u tom slučaju, stilska izrada luka (kao naznaka - simbolički izričaj svoda pećine) postaje suvišnom i zamjenjuje je prirodni oblik same litice ili špilje, koji se, moguće, u nekim slučajevima priklesavanjem doraduje u potrebiti oblik luka. S prostora rimske provincije Dalmacije nekoliko je takvih slučajeva: reljef iz Rajanovog Griča (CIMRM, 1852., J. BRUNŠMID, 1901., 112., slika 72., reljef iz Solina (CIMRM, 1859., fig. 475., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 1), reljef iz Močića (CIMRM, 1882., F. CUMONT, 1896., 335., no. 234, fig. 210.) i moguće reljef iz Dardagana (Lj. ZOTOVIĆ, 1973., 22., no. 22, fig. 5., M. KOSORIĆ, 1965., 49., fig. 1), iako, u slučaju mitreja u Dardaganu, sama prirodna konfiguracija špilje, kao i nedostatak nalaza dijelova arhitekture, vjerojatnije upućuje da se radi o špilji kao mjestu kulturnog štovanja, a ne o mitreju koji ju koristi kao dio svoje arhitekture.

Božanstvo Mithra prikazano je u standardnom položaju: zajašivši posmulog bika, lijevom savijenom nogom, točnije, njenim koljenom, pritišće tijelo životinje prema zemlji, dok se desnom nogom, koja je otučena u potkoljenici, upire na tlo. Prilegnutog i svladanog bika, čije su prednje noge savijene (u koljenu) pod prednjim dijelom trupa, Mithra ljevičom drži za nozdrve, dok mu desnicom zabada nož u desnu

lopaticu. Posebno se ističe izduženi uzdignuti bikov rep, na čijem se kraju obično nalazi klasje žita (tri klasa),¹² što poradi oštećenosti umljanovičkog reljefa nije moguće izrijetkom iščitati, već nam ostaje njegovo predmnijevanje prema znatnom trokutnom proširenju samog završetka repa. Znakovitost klasja žita na bikovu repu čita se u interpretaciji ikonografske simbolike mitraičke kultne slike dvojako: ono je u mitraičkom misteriju, moguća reminiscencija strukture kultova plodnosti, jednako kao što, unutar Eleuzinskog misterija Demetre i Perzefone, u vezanju klasja žita biva zadržana osnovna naznaka fertilnih reminiscencija koje simbolizira Perzefonin povratak, odnosno, ciklički povratak vegetacijskog buđenja, u krajnosti, to jest oznakom same plodnosti (C. KERENYI, 1967., 17. i d., G. S. GASPARO, 1979., 343.). Druga je moguća razina čitanja simbolike izričaja klasja žita astralna. Unutar svog revolucionarnog objašnjenja simboličke ikonografskog zapisa mitraičkog kultnog reljefa kao "zvijezdane karte", K. B. Stark (K. B. STARK, 1896., I.-25.)¹³ predložio je otklon od Cumontovog (F. CUMONT, TMMM, 1896. - 1899.) "iranskog" čitanja znakovlja ikonografskog iskaza, nalazeći da prikazani likovi reljefa tauroktonije predstavljaju zvjezdane konstelacije, koje su vidljive zajedno u određenom trenutku godine. Unutar takvog Starkovog astralnog promišljanja, klasje žita na bikovu repu predstavljalo bi najsjajniju zvijezdu konstelacije Virgo, Spicu.

Vrlo jasno naznačena je Mithrina uobičajena odjeća: hiton i hlamida kao i najkarakterističniji odjevni predmet božanstva: pokrivalo - frigijska kapa. Mithrino je lice, usprkos gotovo potpune uništenosti, čitljivog en face izraza, što je rjeđi, iako ne i manje znakovit slučaj u ikonografskom standardu prikaza položaja njegove glave, odnosno njegovog pogleda (kao u slučaju prikaza na mitraičkom reljefu iz Dardagana: Lj. ZOTOVIĆ, 1973., 22., no. 22 i M. KOSORIĆ, 1965., 49., fig. 1.). Uobičajeniji je otklon Mithrinog pogleda od žrtve prema lijevo, strani na kojoj se prikazuje Sol, odnosno, prema smještaju prikaza gavrana.¹⁴ Od pratećih sudjelnih likova tauroktonije, na kultnom mitraičkom reljefu iz Umljanovića, jasno se ikonografski čitaju: pas, zmija i gavran. Sve su te životinje u gotovo kanonskom - religijski doktrinarno uvjetovanom (R. MERKELBACH, 1984., 77.-86.) položaju pre-

ma žrtvi - biku i božanstvu Mithri: s prednje strane bikova tijela prikaz je propinjujućeg psa prema krvi iz njegove rane. Tijelo zmije pruža se od stražnjih bikovih nogu prema prednjima, s glavom usmjerljenom prema prednjem dijelu trupa, krvi bikove rane ili prema desnoj pokleknutoj nozi, što ukazuje na njen aktivni, sudjelni čin.¹⁵ Škorpion, koji se standardno nalazi u zahvatu bikovih genitalija, nije moguće čitati, jer je spomenik na tome mjestu oštećen. Iznad samog čina tauroktonije, na krajevima ponad luka s lijeve i desne strane, spomenik je znatno oštećen, te se ne naziru poprsja Sola (s radijalnom krunom, a ponekad, kruna samostalnog prikaza, simbolički je zamjedbenik Sola) odnosno poprsje Lune (često prikazana na mjesječevu srpu ili je mjesječev srp njen samostalni atribut). Predmnijevati nam je o standardnom položaju Sola i Lune na umljanovičkom reljefu, a prema njihovom uobičajenom položaju na ostalim mitraičkim reljefima rimske Dalmacije (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37. - 38., fig. 1. - 22.). Postoje i odstupanja od standarda njihova položaja, a očituju se u njihovoj dispoziciji (M. J. VERMASEREN, CIMRM, 71., fig. 25., CIMRM, 88., fig. 33.). S obzirom da na umljanovičkom reljefu nisu ostali tragovi niti Sola niti Lune, ne može se isključiti kao mogućnost i takvo odstupanje u njihovom rasporedu. Rijedak je slučaj da se Sol i Luna prikazuju na jednoj od gornjih strana reljefa, kao upareni likovi, uz zamjenbeni položaj. Zapravo, jedini je primjer (unutar korpusa mitraičkih spomenika rimske Dalmacije: F. CUMONT, TMMM, I. - II., 1896. - 1899., M. J. VERMASEREN, CIMRM, I. - II., 1956. - 1960.) prikaza Sola i Lune na istoj strani reljefa, gdje je Luna, osim što je ikonografski prebačena na stranu Sola (uparenost), prikazana s njegove lijeve strane (dispozicija), spomenik iz Dardagana.¹⁶ Valja odmah odbaciti takvo rješenje na umljanovičkom reljefu, stoga što veličina prostora na desnom i lijevom kraju luka, isključuje takvu mogućnost ikonografskog rješenja.

Iako zamjetne uništenosti reljefnog zapisa, prikaz gavrana moguće je raspoznati na naborima Mithrinog plašta, s lijeve strane od cjelokupnog prikaza, a ispod završetka lijevog dijela luka. Ostavljamo ipak otvorenim pitanje njegove sigurne potvrde na samome plaštu, poradi mogućnosti da nabori Mithrinog plašta stvaraju pogrešnu sliku, čime je moguće

¹² Na reljefima tauroktonije rimske provincije Dalmacije klasje na bikovu repu je gotovo standardna pojava, kao što je to uobičajeni slučaj sa spomenicima zapadne provenijencije: reljef iz Sinca (CIMRM, 1849., fig. 473.), reljef iz Golubića (CIMRM 1910., fig. 498.), reljef iz Jezerina (CIMRM, 1907., fig. 496.), reljef iz Zadra (CIMRM, 1879., fig. 486.), reljef iz Banjevacca - Kašića (J. MEDINI, 1975., 38. - 83., table I. - XIII.), reljef iz Solina (CIMRM, 1859., fig. 475.), reljef iz Crikvine (CIMRM, 1871., fig. 485.), reljef iz Mila (CIMRM, 1906., fig. 495.), reljef iz Lisičića (CIMRM, 1893., fig. 488.), reljef sa Sv. Jurja - Cavtat (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., fig. 3.), reljef iz Močića (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., fig. 18.). Njegovu se mišljenju, s manje ili više otklona, priklanja danas cijela skupina znanstvenika: R. BECK, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1988., S. INSLER, *A New Interpretation of the Bull - Slaying Motif, Hommages a M. J. V.*, Vol. 2, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1978., str. 519. - 538., M. SPEIDEL, *Mithras - Orion: Greek Hero and Roman army God*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1980., D. ULANSEY, *The Origins of the Mithraic Mysteries, Cosmology and Salvation in Ancient World*, Oxford University Press, New York, 1989., Ž. MILETIĆ, *Astronomski sadržaji na mitraičkom motivu ubijanja bika*, Rad.Fil.fak. Zadar, 33. (20.), 1993./94., Zadar, str. 93. - 109.

¹⁴ Upravo je stilski razlikovnost ikonografskog prikaza položaja Mithre (njegove glave, kao i ostalih dijelova tijela božanstva) prema standardima prikazima tauroktonije, bila polazište Campbellovoj potpodjeli njegove osnovne tipološke podjele mitraičke kulne slike (osnovna je podjela prema kompoziciji glavne scene, na tipove I. - VIII.), na podtipove A - E: L. R. CAMPBELL, *Mithraic Iconography...*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1968., str. 3. - 5.

¹⁵ Zmija se ponekad prikazuje i u pasivnom položaju: M. J. VERMASEREN, *Mithras the Secret God*, London, 1963., str. 70.-74., kao što je slučaj na mitraičkim kultnim slikama iz Jezerina i moguće iz Sinca (oba lokaliteta u rimskoj provinciji Dalmaciji). Vidi: G. LIPOVAC VRKLIJAN, *Arheološke potvrde mitraičke religije na prostoru rimske provincije Dalmacije*, magistarski rad (neobjavljeno), Zagreb, 1997., str. 189., kat. br. 6. T. VII., slika 1. i str. 195. - 196., kat. br. 8., T. V., slika 1.

¹⁶ O spomeniku iz Dardagana i njegovim posebnostima koje, moguće impliciraju neka povezna saznanja o odnosu zapadnih mitraičkih spomenika sa sirijsko - rimskim vidi: G. LIPOVAC VRKLIJAN, *Arheološke...*, magistarski rad (neobjavljeno), Zagreb, 1997., str. 46. - 57. i 242. - 244., kat. br. 36 i I. ROLL, *The mysteries of Mithras in the Roman Orient*, JMS, Vol. II, no. 1, ed. R. L. Gordon, Teheran - London, 1977., str. 53. - 69.

i njegovo čitanje ponad plašta ili na dijelu luka. Potvrde različitim čitanjima prikaza gavrana na mitraičkom reljefu iz Umljanovića bili bi standardni, razlikovni zapisi gavranovog položaja (na lijevom gornjem dijelu reljefa) na spomenicima prostora rimske provincije Dalmacije (u suglasju s njegovim razlikovnim položajima na spomenicima zapadne provenijencije): a) na položaju između Mithrine glave i poprsja Sola, kao na reljefu iz Golubića (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1910., fig. 498., K. PATSCH, 1897., 354., fig. 11., Š. LJUBIĆ, 1883., 122., J. BRUNŠMID, 1905., 63., no. 123, B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37, no. 12) i na reljefu iz Močića (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1882., F. CUMONT, 1896., 335., no. 234, fig. 210., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 20, D. RENDIĆ - MIOČEVIĆ, 1953., 271. i d.); b) na Mithrinom plaštu, kao što je slučaj na kulturnom reljefu iz Jadera (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1879., fig. 486., M. SUIĆ, 1965., 93.-94., fig. 1., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 8, bilj. 2. i J. MEDINI, 1985.: 61. i d.), iz Sinca (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1849., fig. 473., J. BRUNŠMID, 1905., 65., no. 124, B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 9. i L. A. CAMPBELL, 1968., 274.), na reljefu tauroktonije iz Crikvine (M. J. VERMASEREN, *CIMRM* 1871., fig. 485., F. BULIĆ, 1909., 52., tab. VII., fig. 1., B. GABRIČEVIĆ, 1954.: 37., no. 6.) i na reljefu tauroktonije iz Jajca (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1902., fig. 493., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 14., D. SERGEJEVSKI, 1937., 11., tab. 5.) ili c) na luku svoda pećine, kao na: mitraičkom reljefu iz Jezerina (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1907., fig. 496., D. SERGEJEVSKI, 1939., 8., no. 2., fig. 1.), iz Solina (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1859., fig. 475. F. BULIĆ, 1909., 50. - 52., tab. VI., 1., K. PATSCH, 1896., 292., B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 1), te iz Mila (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1906., fig. 495, B. GABRIČEVIĆ, 1954., 38., no. 15).

Cjelokupnu scenu umljanovičke tauroktonije flankiraju, predmnijevamo s obje strane, bakljonoše: Cautes je u ikonografskom slijedu prikazan na svome desnom položaju od Mithre, s uzdignutom bakljom. Njegovog uparnika, Cautopatesa, moguće je iščitati prema ostacima obruba lika na suprotnoj, lijevoj strani (dosta oštećeno), s raspoznatljivim ostacima spuštene baklje. Takav je raspored bakljonoša gotovo standardan na spomenicima zapadnog mitraičkog izričaja tauroktonije, s rijetkim izuzecima kada izostaju s prikaza tauroktonije (I. ROLL, 1977., 53. - 68., čest slučaj na sirijskim spomenicima)¹⁷ ili još rijede kada, mijenjaju mjesta. Na prostoru rimske provincije Dalmacije potvrđena je jedna mitraička kulturna slika s bakljonošama izmijenjenih položaja: na očuvanom lijevom ulomku reljefa tauroktonije iz Sinca (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1849., fig. 473., J. BRUNŠMID, 1905., 65., no. 124, B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 9, L. A. CAMPBELL, 1968., 274.) prikazan je, na položaju Cautopatesa, Cautes uzdignute baklje, držeći je s obje ruke. Kako nedostaje desni dio reljefa, pretpostavljamo da se kao njegov par, na toj strani nalazio prikaz Cautopatesa, čemu upućuju dimenzije spomenika i raspored ostalih likova: Sola s radi-

jalnom krunom i gavrana (na lijevoj strani od prikaza same tauroktonije). Dadofori (bakljonoše) su na zapadnim mitraičkim reljefima tauroktonije gotovo uvijek obučeni kao i Mithra, prekrivenih nogu i lica okrenuta prema glavnom prikazu tauroktonije. Rjeđe im je pogled izražen en face, kao što je slučaj s umljanovičkim prikazom, a noge su im usporodne. Upravo su česti likovni izričaji usporednih nogu bakljonoša jedna od mogućih posebnosti spomenika rimske Dalmacije: na mitraičkom reljefu iz Sinca (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1849., fig. 473.), na reljefu iz Golubića (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1910., fig. 498.), na reljefu iz Jezerina (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1907., fig. 496.), na reljefu iz Zadra (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1879., fig. 486.), na reljefu iz Bijaća (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 268. - 269., fig. 497.), na mitraičkom kružnom reljefu iz Solina (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1861., fig. 477.) na reljefu iz Jajca (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1902., fig. 493.), na reljefu iz Mila (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1906., fig. 495.), na reljefu iz Zaostroga (J. MEDINI, 1970., 41. - 52., tab. 18, fig. 1.), na reljefu s Lopuda (I. ŠARIĆ, 1988., 113. - 115.), na reljefu iz Močića (M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, 1882.), na reljefu iz Dardagana (LJ. ZOTOVIĆ, 1973., 22., no. 22, fig. 5.). Na mitraičkom reljefu Umljanovića, noge Cautesa su također usporednog položaja, sa zanimljivim iskorakom lijeve dadoforove noge prema pokleknutom prednjem dijelu bikova trupa. Način likovnog izričaja tog iskoraka je moguća posebnost spomenika, koja nam sugerira otklon od uobičajenog položaja bakljonoša i zajedno s prikazom sagnute glave (lice je okrenuto en face) Cautesa (što nije posljedica uvjetovanosti (ne)dostatnošću površine prostora ili majstorovo nepoznavanje kanonskih uvjeta - što isključuje izuzetno klasična izrada Mithre i bika), postavlja pitanje razloga takvog ikonografskog izričaja bakljonoše, poglavito u svezi s njihovim simboličkim znakovljima točaka ravnodnevnice (ekvinocija), unutar mitraičke misterijske doktrine (F. CUMONT, 1956., 129. i d., R. BECK, 1977., 1. - 17.). Za doktrinarnu simboliku uparenih likova Cautesa i Cautopatesa unutar mitraičkog religijskog sustava, smatralo se da označavaju dnevnu mijenu: svitanje i sumračje, odnosno, da zajedno s Mithrom čine jednu dnevnu sunčevu putanju u kojoj, Mithra kao središnji lik, označava njegov zenit (F. CUMONT, 1956., 211. i d.). Bakljonoše ujedno označavaju sezonske cikluse rasta i umiranja koji se nalaze u točkama ekvinocija. Oni sami su poveznice ravnodnevnica (točaka ekvinocija): Cautes s uzdignutom bakljom oznakom je početka proljeća, koje se povezuje s konstelacijom Taurus. Jesensku pak točku ravnodnevnice - ekvinocija, povezuje, s točkom njenog ulaza u konstelaciji Scorpius lik Cautopatesa sa spuštenu bakljom (R. BECK, 1977., 3. i d.). Oko pitanja znakovitosti bakljonoša, mišljenja znanstvenika slažu se u prihvatu njihova ekvinocijskog značenja,¹⁸ nalazeći pak različite točke njihove pojavnosti odnosno, konstelacije u kojima se javljaju. Sporeći

¹⁷ Za sirijske mitraičke spomenike vidi: M. ROSTOVITZEF - F. CUMONT, *The Excavations at Dura - Europos: Preliminary Report of the Seventh and Eight Seasons of Work*, Yale University Press (citira se kao Reports VII/VIII) New Haven, 1939, str. 62 i d., F. CUMONT, *The Dura Mithraeum*, *Mithraic Studies*, ed. J. R. Hinnells, Manchester, 1975., str. 151. - 214.

¹⁸ Polazište im je poznati Porfirijev navod: "... he (Mithra, o.a.) is placed on the equator, the north to his right, the south to his left".

PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 24, prijevod: Seminar Classics 609, *Arethusa Monographs*, no. 1, Buffalo, State University of New York, 1966. Posebno na tumačenju Porfirijevog navoda uloge Cautesa i Cautopatesa inzistira R. L. GORDON, *The secret geography of a mithraeum: the example of Sette Sfere*, *JMS*, Vol. I, no. 2, 1976, str. 119 i d. povezujući njihove položaje: hladnog sjevera - Cautopatesa i vrućeg juga - Cautesa, sa stanjima geneze i apogeneze.

ili prihvaćajući kaldejski astronomski kalendar kao mogući temelj unutar mitraičkog misterijskog astralnog sustava. Kao mogući dokaz, uzima, se krajem helenizma - otkriće fenomena precesije, kada točke ekvinočija očekivano ne ulaze u zodijačke znakove koji slijede, već u povratne: Ovna i Vagu (D. ULANSEY, 1989., 76. - 82.). Također, u tom nizu pitanja odabira točaka ravnodnevnica, značajan je doprinos R. Becka, koji je unutar obrazlaganja ekvinočijskih točaka u Taurusu i Scorpiusu, pokušao podastrijeti tumačenje astronomskog sustava kraja helenizma, poglavito unutar mitraičke doktrine. U tom sustavu ne odbacuje već znanu mogućnost da se na tauroktoniji ekvinočijske točke nalaze u konstelacijama Taurus i Scorpius, kompromisno dodajući da su likovi Cautesa i Cautopatesa (koji i po Becku sadrže temeljnu znakovitost ekvinočijskih položaja), preslika zvijezda Antares i Aldebarana, najsajajnijih zvijezda navedenih konstelacija (R. BECK, 1977., 3. i d.).¹⁹

Smisao i znakovitost simboličkog prikaza temeljnog figuralnog mitraičkog spomenika, reljefa tauroktonije (dakle i našeg umljanovičkog) tumačeno je u znanosti na nekoliko načina, ovisno o razini spoznaje.²⁰ Prvo sustavno sagledavanje znakovlja misterijskog iskaza učinio je F. Cumont u svom kapitalnom djelu: *Textes et Monumentes figures relatifs of aux mysteres de Mithra, I, II*, Brussels, 1896. - 1899. (TMMM), tumačeći ga svojom poznatom "iranskom teorijom", gdje se prikaz tauroktonije tumačio jednim od prizora iz svete priče Mithrinog života. To će tumačenje ostati dominantom gotovo više od pola stoljeća. Polazište joj je preslika zapisa Veda i Aveste o znakovlju iranskog božanstva Mithre na likove kultnog reljefa, tj. njihovu znakovitost (R. GORDON, 1975., 215. - 249., R. BECK, 1984., 2002. - 2011.).²¹ Kasniji, drukčiji pokušaj odčitavanja misterijskog mitraič-

kog sustava preko "inicijacijskog" ključa koga je posebno razradio R. Merkelbach (R. MERKELBACH, 1984.) zasigurno je ponajbliži mogućim odgovorima o značenju ikonografskih simbola tauroktonije. Inicijacijska struktura jedno je od temeljnih razina misterija (U. BIANCHI, 1979., 34. i d.) sveprisutna u doktrinarnom liturgijskom - obrednom dijelu, stoga je za pretpostaviti i njenu sveprisutnost u ikonografskom izričaju, poglavito u nedostatku "svete knjige" misterijskog mitraizma.²² Likovi na prikazu tauroktonije odgovarali bi, dakle, svima od sedam stupnjeva inicijacijske strukture, s jasnim znakovljem neoplatonističke filozofske implementacije (R. TURCAN, 1975.) koja će vjerojatno i determinirati cijeli sustav mitraičke soteriologije, preko vjerovanja u *metensomatozu*.²³ Čitanje njihove znakovite simbolike bilo bi sljedeće:²⁴

Prvi se stupanj inicijacijske stupnjevne strukture - *Corax* (Gavran) ikonografski prikazuje u liku gavrana, s tutelarnim planetarnim božanstvom Merkurom: Nama Coracibus tutela Mercurii (CIMRM, 480.). Simboli su mu caduceus i pehar (CIMRM, 299.). Stupanj Corax pripada elementu zrak. Kao glasnik, posrednik je između ljudi i bogova. Ujedno, kao prvi pripremni stupanj, on je i posrednik između pristupnika - nevjernika i vjernika - sudjelnika iskustva inicijacije. Dakle, između vanjskog svijeta i ekskluzivnosti pripadanja misteriju. U astronomsko - astrološkom tumačenju ikonografske simbolike tauroktonije kao zvjezdane karte (K. B. STARK, 1896., 1. - 25.), lik gavrana zemaljski je zamjenbenik konstelacije Corvus²⁵.

Nymphus (Cryphius - Prikriveni), drugi stupanj mitraičke inicijacije, ikonografski je unutar reljefa tauroktonije iskazan u liku zmije, dok bi mu u astralnom sustavu ikonografske simbolike tauroktonije odgovaralo zvijezde Hydra

¹⁹ Najcjelovitija razrada astrološko - astronomske doktrine mitraičke religije i njenog simboličkog ikonografskog iskaza na reljefu tauroktonije, sinteza je R. BECKA: *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysterise of Mithras*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1988. Za kritiku Beckove teorije vidi Ž. Miletić, *Astronomski sadržaj...* Rad.fil.fak.Zadar, (33/20.), 1993./94., Zadar, 1994., str. 101.-104.

²⁰ Ponajbolji prikaz stupnjeva spoznavanja znakovitosti mitraičke simbolike ikonografskog izričaja unutar nekoliko kapitalnih interpretacija, dao je P. SELEM, *Mitraizam Dalmacije i Panonije...*, Hist. Zbor., god. XXXIX. (1.), Zagreb, 1986., str. 173. - 204., naznačujući sve razine znanstvenih spoznaja od F. Cumonta i M. J. Vermaserena preko L. A. Campbella, R. Merkelbacha i R. Turcana. U najnovije vrijeme, R. Beck učinio je cjelokupnu rekapitulaciju svih znanstvenih istraživanja mitraičke religije, unutar sverzina njegovog ustroja i preko cjelokupne spomeničke baštine mitraizma: R. BECK, *Mithraism since Franz Cumont*, ANRW II, Principat - Religion, Berlin - New York, 1984., str. 2002. - 2115.

²¹ Cumontovu će "iransku" interpretaciju, s određenim odklonom, nastaviti će njegov nasljednik M. J. VERMASEREN, *Mithras the Secret God*, London, 1963. i L. A. CAMPBELL, *Mithraic Iconography...*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1968.

²² Inicijacijski stupnjevni sustav mitraičkog misterija poznat je iz nekoliko izvora: PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 16.67, 22, 24, HIERONIMUS, *Epistula CVII (ad Laetam)*: vidi u T. ŠAĞI - BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature*, I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., str. 259. - 261. i CELSUS, sačuvano kod ORIGENES, *Contra Celsum*, 3. 24 - 25. 7. 8.

²³ Najsustavniji prikaz platonističke i neoplatonističke filozofske misli na soteriološku doktrinu mitraičke religije, dao je R. TURCAN, *Mithras Platonicus*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1974, sažimajući bitnost neoplatonističkog utjecaja na vjerovanje u putovanje duše kroz nebeske sfere - metensomatozu: prvotno kroz prostornu dimenziju (odgovara mu prva četiri pripremna inicijacijska stupnja mitraizma), potom kroz vremen-

sku dimenziju (koja se izražava u posljednja tri sudjelna inicijacijska stupnja) do svog spasenja - utjelovljenja u Jenom: prostoru i vremenu. Interpretaciju temeljimo na usporednostima Merkelbachove teorije: R. MERKELBACH, *Mithras*, Hain, 1984, Campbellove tipologije: L. A. CAMPBELL, *Mithraic iconography and ideology*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1968. i Vermaserenove objave nalaza mitreja St. Prisce: M. J. VERMASEREN, *The excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Roma*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1965., i nalazima mitreja Fellicissimus, Sette Sfere, Sette Porte, te nalazu mitreja St. Maria Capua Vetere i nalazu Dura - Europos: M. J. VERMASEREN, *CIMRM*, I., 1956., kao i prema izvorima: ORIGENES, *Contra Celsum*, 3. 24 - 25. 7. 32, 8. 17, PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 10, 18 - 25, TERTULLIANUS, *De Corona*, 15, isti: *De Baptismo*, 5. 1, isti: *De praescriptione haereticorum*, 40. 4, FIRMICUS MATERNUS, *De errore profanarum religionum*, 5, 6. 1 - 8, 16. 2, 19. 1 i prema HIERONIMUS, *Epistula, CVII (ad Laetam)*.

²⁵ Astralno čitanje simboličkog ikonografskog zapisa tauroktonije donosimo prema K. B. STARK: *Die Mithrasstein...*, *Jahrbuche VAR*, 46, 1896, str. 1. - 25., budući da se većina znanstvenika, skloni astrološko - astronomskom tumačenju ikonografskog znakovlja zapisa mitraičke religije, priklonila osnovnom Starkovom odabiru konstelacija koje su izražene likovima na tauroktoniji: R. BECK, *Planetary...*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1988., S. INSLER, *A New Interpretation...*, *Homimages a M. J. V.*, Vol. II, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1978., str. 519. - 538., A. BAUSANI, *Note sulla preistoria...*, *Mysteria Mithrae*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1979., str. 503. - 515., M. SPEIDEL, *Mithras...*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL, 1980., D. ULANSEY, *The Origins...*, New York, 1989. Detaljnije o teoretskim razradama kriterija za odabire konstelacija kod pojedinih znanstvenika vidi: Ž. MILETIĆ, *Astronomski sadržaj...* Rad.Fil.fak. Zadar, 33. (20.), 1993./94., Zadar, 1994., str. 93. - 109. Zahvaljujem dr. Željku Miletiću na pruženim objašnjenjima i tumačenjima složenosti astralnih čitanja unutar mitraičke simbolike.

(K. B. STARK, 1896., 1. - 250. Tutelarno mu je božanstvo Venera: Nama Nymphus tutela Veneris (CIMRM, 480.). Simboli su mu: veo, dijadema i svjetiljka (CIMRM, 299., M. J. VERMASEREN, 1963., 145.). Pripadni mu je element voda, čemu dvoji Merkelbach, vežući ovaj stupanj s elementom zemljom (R. MERKELBACH, 1984., 85.). Unutar cjelokupne mitraičke inicijacijske strukture, stupanj Nymphus (Cryphios) najdvojbjenijeg je iskaza. I danas ostaje pitanjem tumačenje, odnosno čitanje njegovog značenja, poglavito preko etimologije njegova imena: Prekriveni, Mladoženja? U pokušajima mogućih objašnjenja biti samog imena, a time i znakovlja Nymphusa, čini se najrazložnije tumačenje P. Selema, koji upozorava na metodološke pogreške u tumačenju imena Nymphus - Mladoženja (nevjesta muškog roda) preko krivog interpretiranja roda imenice (P. SELEM, 1986., 191.). Prema Selemu, razložnije je povezati naziv - ime drugog stupnja s pojmom ličinke pčele iz Porfirijevog *De antro Nympharum* (PORPHYRIUS, *De antro Nympharum*, 24), gdje je pčela, prema platonističkom (neoplatonističkom) filozofskom promišljanju, istoznačnica duši (nimpha, pneuma), koja do svog utjelovljenja prolazi kroz stupnjeve preobrazbe (vezane uz mjesечеve mijene),²⁶ kao što mist (inicijant), pristupajući inicijacijskom stupnju Nymphus, kako navodi Firmicus Maternus (FIRMICUS MATERNUS, *De error. profa. relig.*, 19. 1), prolazi preobrazbu iz svijeta tame prema novom svjetlu: veo tame biva zamijenjen novom svjetlošću.²⁷ Uz navedene probleme ovog stupnja, veže se i pokušaj čitanja njegovog ikonografskog zapisa na reversu konjičke kultne slike (CIMRM, 1895., fig. 491.), i to u liku prekrivenom lavljom maskom.²⁸ Takvo je rješenje predložio B. Gabričević, iznalazeći da stupanj čiji ikonografski zapis nedostaje na prikazu Trapeza Mithrou, Mymphus (Cryphios - prekriveni), valja pročitati u liku s lavljom maskom (ili samom prikazu lava?) podno kline na kojoj blagaju Mithra i Sol, odnosno njihovi zemaljski zamjenbenici: Pater i Heliodromus (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 49. - 56.). Temeljnica Gabričevićevoj pretpostavci je uporaba termina *tradere* (CIL, VI., 749.-753.) za uvođenje u pojedine stupnjeve inicijacije (osim za stupanj Miles koga se na natpisima ne spominje), izuzev jednog slučaja kada se rabi termin *ostendere*: *ostenderunt cryphios* (CIL, VI., 751.a). Upravo taj izuzetak, dovoljan je razlog Gabričeviću

za zaključak da termin *ostendere* predmnijeva kraj stupnja Nymphus i ulazak u novi stupanj, Miles. Selem je s pravom upozorio da je teško prihvatiti da bi stupanj Nymphus, koji je bliži elementu vode i svim njenim vidovima, mogao u vrlo jasno određenoj znakovitosti simbola mitraičke ikonografije, biti u odnosu sa znacima - simbolima vatre, čiji je znak lav (P. SELEM, 1986., 203.).

Miles (Vojnik) je treći stupanj inicijacijskog stupnjevnog sustava. Ikonografski se prikazuje na reljefu tauroktonije u liku škorpiona, a tutelarno mu je božanstvo Mars: Nama Militibus tutela Martis (CIMRM, 480.). Simboli su mu: ranac (frigijska kapa: R. MERKELBACH, 1984., 95.), sulica i kaciga (CIMRM, 299.). Kozmička konstelacija koju simbolizira je Scorpius (K. B. STARK, 1896., 1. - 25.). Za stupanj Miles, izvori nam izrijekom donose podatak o obredima njegovog pristupništva. Tako Tertulijan navodi: "...et, si adhuc memini Mithrae, signat illi in frontibus milites suos. Celebrat et panis oblationem et imaginem resurrectionis inducit et sub gladio redimit coronam" (TERTULLIANUS, *De praescriptione haereticorum* 40.4)²⁹ Uz ovaj navod postavlja se pitanje donosi li nam on podatak samo o obredu pristupa stupnju Miles, posebno kada se radi o stavljanju žiga na čelo inicijanta ili je moguće da se odnosi općenito na obrede ostalih inicijacijskih stupnjeva, poglavito ako se ne zanemari činjenica čestog isticanja da su pripadnici mitraičke zajednice pojmjeni njenim vojnicima (militia) - službenicima. O tomu nas, a prema ustroju prvih kršćanskih zajednica obavještavaju rani apologetski pisci, kao npr. Firmicus Maternus (FIRMICUS MATERNUS, *De error. profan. religio.*, 6. 1 - 8). Moguće je pretpostaviti (i prema drugom Tertulijanovom navodu: TERTULLIANUS, *De Corona*) da se upravo u ovom stupnju kroz obred stavljanja znaka (pečata, žiga) na čelo pristupnika, iskazuje oblik prihvata u zajednicu mitraičkih posvećenika te razine stupnjevne zrelosti, kao što se u kršćanstvu taj inicijacijski pristupni obred iskazuje krizmom.³⁰

Četvrti je stupanj *Leo* (Lav) ponajvažniji unutar inicijacije mitraičkog misterija. Označava prijelomnicu unutar same inicijacijske strukture: od njega prestaju pripremni stupnjevi i počinju sudjelni, tj. oni stupnjevi koji s Paterom (Ocem) aktivno dijele obrednu liturgiku. U ikonografiji tauroktonije simbol mu je pas, čest Mithrin pratilac.³¹ Element mu je vatra, a tutelarno božanstvo Jupiter: Nama Leonibus tutela

²⁶ Tumačenje Porfirijevog navoda (*De antro Nympharum*) o preobrazbi ličinke pčele - duše, vidi: R. TURCAN, *Mithras Platonicus*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1974. i P. SELEM, *Mittraizam Dalmacije i Panonije...*, *Hist.Zbor.*, god. XXXIX. (1.), Zagreb, 1986., str. 191.: "Nymphus bio ...ličinka, nešto što predstavlja jednu fazu u slijedu preobrazbi".

²⁷ "< A > ide nimfe, haire nimfe, haire neos fos" ("Gledaj Nymphuse, Zdravo Nymphuse, Zdravo Novo Svjetlo"); FIRMICUS MATERNUS, *De errore profanarum religionum*, 19.1.

²⁸ Problemu ikonografskog čitanja simbolike likova reversa konjičkog reljefa, na kome su unutar prikaza svetog obroka - Trapeza Mithrou, sudjelno prikazani svi stupnjevi inicijacijske strukture (osim Nymphusa?), posvećena je mnogobrojna literatura. Izdajamo samo najvažnije teze: K. PATSCH, *Mithreum u Konjicu*, *GZMS*, sv. 4., 9./1897., Sarajevo, 1897., str. 629. - 656., B. GABRIČEVIĆ, *Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kulture slike*, *GZMS*, n.s., 7./1952., Sarajevo, str. 19. - 25., isti: "Ostendere cryphios", *Zbor.rad.Fil.fak. Zagreb*, 2./1954., Zagreb, 1954., str. 49. - 56., P. SELEM, *Mittraizam Dalmacije i Panonije...*, *Hist.Zbor.*, god. XXXIX. (1.), Zagreb, 1986., str. 173. - 204.

²⁹ O dvojbjenosti Tertulijanovog navoda u vjerovanje uskrsnuća tijela

kod mitraista vidi: R. L. GORDON, *Franz Cumont...*, *Mithraic studies*, Vol. II, ed. J. R. HINNELLS, Manchester, 1975., str. 233. - 242.

³⁰ O (mogućim) odnosima kršćanstva i mitraizma, posebno unutar obrednih struktura inicijacija, preobilje je znanstvene literature, od kojih izdajamo samo: L. PATTERSON, *Mithraism and Christianity, A Study in Comparative Religion*, Cambridge, 1921., str. 98. i d., E. RENAN, *Marc - Aurele et la fin du monde antique*, Paris, 1923., H. GRESSMANN, *Die orientalischen Religionen im hellenistisch - romischen Zeitalter*, Berlin, 1930., S. G. F. BRANDON, *Mithraism and its Challenge to Christianity*, *The Hibbert Journal*, 54, 1955., str. 107. - 114., G. LEASE, *Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations*, ANRW, II, 23, Principat - Religion, Berlin - New York, 1980, str. 1306. - 1332. Ističemo Pattersonov zaključak da: "sličnosti u riječima i djelima ne znače i sličnost u mišljenjima" (L. PATTERSON, 1921., 98.) kao metodološki kriterij kojem se nužno ponovno vraćati u pitanjima obrednih odnosa kršćanstva i mitraizma.

³¹ Iz poznatih prikaza Mithrinog lova od kojih je najimpresivniji fresko prikaz iz Dura - Europos: F. CUMONT, *The Dura...*, *Mithraic studies*, Vol. I, Manchester, 1975., str. 151. - 214., I. ROLL, *The Mysteries...*, *JMS*, Vol. II, no. 1, Teheran - London, 1977., str. 53. - 69.

Iovis (CIMRM, 480.). Simboli koji se uz njega vežu su: mu-
nja, sistrum, žarač i čempres (CIMRM, 299.). U rasporedu
konstelacija, unutar mitraičke ikonografije, stupanj Leo u li-
ku psa, korespondira zvijezdu Canis Minor (K. B. STARK,
1896., 1. - 25.). O inicijaciji u stupanj Leo, odnosno njenom
obredu, podatke nam donosi Porfirije. Naglašava da se u slu-
čaju tog stupnja ruke ne očišćuju vodom, kako je običaj u
ostalim stupnjevima, već medom (ponekad ovaj stupanj no-
si i ime Melichrisus - medom pomazan, CIMRM, 2268./9.).
Razložno, s obzirom da je lav simbol vatre. No ovdje je važ-
no razlučiti još jednu razinu čitanja stupnja Leo, a odnosi se
na prikaz lava kome iz ralja izlazi pčela (CIMRM, 2354.). Ova
je simbolika svakako povezana s (neo)platonističkom slikom
geneze: pčele - nymphe - duše radaju se iz vola/bika (P.
SELEM, 1986., 190. - 191., R. MERKELBACH, 1984., 393.).
Njegovim ubijanjem omogućena im je geneza, put prema ut-
jelovljenju (PORPHYRIUS, De antro Nympharum, 18). Mogu-
će je stoga, da unutar mitraičke ikonografije, prikaz lava
(CIMRM, 2354.) ponekad mijenja pasivni objekt geneze - žrt-
vu bika, odnosno biva izjednačen s Mithrinim aktivnim či-
nom. Začetkom same geneze. Obred inicijacije ovog stupnja
obavljan je u znaku vatrenog mu označja: "piroton asthma to
kai magos he niptron hosio".³² Još nas jedan tekst uvodi u
inicijaciju stupnja Leo. To je dvojbeni stih iz mitreja St. Pri-
sce: "per quos consumimur ipsi" (M. J. VERMASEREN, 1963.,
148., U. BIANCHI, 1975., 457. - 466.). Koje je uistinu znače-
nje ovog stiha unutar obreda inicijacije stupnja Leo? Pove-
zuje li se ono s neoplatonističkom filozofskom slikom gene-
ze, unutar čijeg procesa na ovom stupnju bivaju dokinuti
prethodni niži oblici bivstvovanja i započinju viši, duhovni?
Navedena pitanja u znanosti ostaju otvorenima za nova čita-
nja znakovlja stihova. Povezano s prethodnim, lav se unutar
mitraičke ikonografije kompozitnih reljefa³³ često prikazuje
pokraj kratera (u astralnom čitanju mitraičke ikonografske
simbolike krater je likovni zamjenbenik konstelacije Crater:
K. B. STARK, 1896., 1. - 25.), uz koga se javljaju likovi zmi-
je i ptice (CIMRM, 1664., CIMRM, 1275., CIMRM, 1772. i
CIMRM, 287.). Pretpostavimo li da su njihovi simbolički pri-
kazi vezani uz inicijacijske stupnjeve: Corax - ptica, Nym-
phus - zmija i Leo - lav moguće je da oni ovako okupljeni sub-
limiraju znakovitost osnovnih elemenata (kao polazišta živo-
ta). Nisu li upravo ti stupnjevi pripremni, temeljni, u kojima se
stječe sva potrebitost prijelaza iz materijalnog svijeta u višu
duhovnu razinu. Ovo je samo jedno od mogućih promišljanja
čitanja razina simbolike ikonografskih danosti. Ostaje pitanje
izostanka prikaza stupnja Miles - škorpion, ili ga je možda
moguće iščitati u simboličkom značenju prikaza kratera.

Perses (Perzijanac) je peti stupanj inicijacijske strukture o
kome ponajmanje znademo. Ikonografski mu je izričaj *Cau-*
topates (*Hesperus*), a tutelarno božanstvo Luna: Nama *Persis*

tutela *Lunae* (CIMRM, 239., CIMRM, 287.) ili moguće drugo
tutelarno božanstvo *Mercur*, kako donosi natpis iz mitreja St.
Prisce: Nama *Persis* tutela *Mercuris* (CIMRM, 480.). Simboli
su mu: spuštenu baklju, srp, kosa, polumjesec, a ponekad u
ruci drži i snop žita - stoga ga se povezuje i s aspektom že-
teoca. Obično se njegova naznaka simbola povezuje i s ori-
jentalnom odjećom koju taj lik nosi (kao na konjičkom rever-
snom prikazu svetog obroka, gdje poslužuje *Mithru* i *Sola*:
CIMRM, 1859., fig. 491.). Jedini podatak koji nam donose iz-
vori o ovom stupnju je Porfirijev navod da se med nakon ko-
rištenja u inicijaciji stupnja Leo, donosio *Persesu*, kao čuva-
ru plodova: "hos filaki karpon" (PORPHYRIUS, De antro Nym-
pharum, 15). Povezano s tim navodom, nedavno je ponovno
pokušano reinterpretiranje natpisa iz Solina (CIL, III., 8686.,
CIMRM, 1876.), odnosno izraza: *fructi/fer(am)*. M. Šašel Kos
je odbacila Gabričevićovo čitanje riječi *fructifer(am)* izrazom
Plodonosac kao i njegovo obrazložno tumačenje (B.
GABRIČEVIĆ, VAHD, LIV, Split, 1952., str. 210. - 214.) da nat-
pis u konačnici govori o mazdejskom vjerovanju u lunarno
pročišćenje sperme bika. *Autorica* (M. ŠAŠEL KOS, 1993., 145.
- 147.) je sklona navedeni pojam prevesti izrazom "plodono-
sno stablo" (stablo života), što ostaje otvorenim upitom.

Šesti je inicijacijski stupanj *Heliodromus* (Sunčev Gla-
snik). U mitraičkoj ikonografiji iskazuje se u liku *Cautesa*
(*Lucifera*). *Sol* (Sunce) mu je tutelarno božanstvo: Nama
Heliodromis tutela *Solis* (CIMRM, 480.), a simboli su mu: po-
dignuta baklja, aureola, bič i globus. Često u prikazu svetog
obroka mijenja poziciju *Sola*, svog zemaljskog istovjetnika
(CIMRM, 476.). U mitreju u Karakalnim termama (CIMRM,
476.) prikazan je u orijentalnoj odjeći s globusom u lijevoj
ruci. U mitreju Delle pareti dipinti u Ostiji (CIMRM, 264.)
prikazan je kako stoji uz olisnato drvo, s dugim štapom i
nimbusom oko glave. Očit je to znak povezanosti s proljet-
nom ravnodnevnicom (ekvinocijem), što se izravno povezu-
je s njegovim ikonografskim izričajem u liku *Cautesa*.

Pater (Otac) je završni, sedmi stupanj inicijacijskog stup-
njevnog uspona do konačnog spasenja. On je samo njegovo
utjelovljenje. Preoblik života kao konačni cilj. U ikonografi-
ji tauroktonije istovjetnik mu je sam *Mithra*. *Saturn* mu je tu-
telarno božanstvo: Nama *patribus / ad oriente / ad occiden-*
tem / tutela Saturni (CIMRM, 480.). Pokraj tog natpisa iz St.
Prisce prikaz je bradatog muškarca koji sjedi na tronu, obu-
čen u zelenu tuniku s crvenim ogrtačem i žutim pojasom.
Istovjetan je i prikaz na freskama mitreja Dura - *Europos*
(CIMRM, 42.). Simboli su mu: srp, žezlo, prsten, frigijska ka-
pa (CIMRM, 299.). Sam *Pater* predsjedava obredima inicijaci-
ja kao *pater patrum*.

U zaokruženju cjelokupne inicijacijske strukture jedno-
stavne kultne slike, kojoj u potpunosti pripada i italski tip re-
ljefa tauroktonije iz Umljanovića (prema Campbellovoj pod-

³² Podatke o njegovom vatrenom krštenju donose grafiti na freskama
mitreja Dura - *Europos*: E. D. FRANCIS, *Mithraic graffiti...*, *Mithraic*
studies, Vol. II, Manchester, 1975., str. 424. - 446., kao i PORPHYRIUS,
De antro Nympharum 15.

³³ Kompozitni mitraički reljefi sadrže, osim temeljnog prikaza tauroktoni-
je, popratne scene koje se nalaze u registrima (raspoređenim s lije-
ve i desne strane oko tauroktonije ili podno nje) okružujući tauroktoni-
ju: L. A. CAMPBELL, *Mithraic Iconography...*, Leiden (EPRO), E. J.
Brill, str. 1. - 5. U kompozitne reljefe ubrajamo i jednostavne reljefe

tauroktonije, koji su obrađeni i na reversu, na kome se, gotovo uvijek
prikazuje sveti obrok - Trapeza *Mithrou*. U rimskoj provinciji Dalma-
ciji nekoliko je primjera jednostavnog reljefa tauroktonije koji na re-
versu ima prikaz svetog obroka: kulna slika iz Konjica (CIMRM,
1895., fig. 489. - 491.) kulna slika iz Banjevca - Kašića (J. MEDINI,
1975., 39. - 83., Tab. I. - XIII.), kulna slika iz Garduna (CIMRM,
1857., - 58., fig. 474.), B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37., no. 7, fig. 1. i kul-
na slika iz Zadra (M. SUIĆ, 1965., 94., fig. 2., 3., J. MEDINI, 1985., 67.
- 68., Tab. II., 1., 2.)

jeli pripada tipu I, podtip C - mediteranski?), valja na kraju pokušati, unutar prisutnosti mitraičkog misterija na prostoru rimske provincije Dalmacije i vremenski odrediti umljanovičku kultnu sliku. Počeci štovanja Mithre u rimskoj provinciji Dalmaciji nisu bitnije mladi od njegove pojavnosti na ostalim zapadnim prostorima Carstva, poglavito Rimu. Od prvih zapisa Mithrinog štovanja u Rimu, s prijelaza I./II. st. (CIL, VI., 732.)³⁴, mitraizam se tijekom II. st. već znatno širi provincijama Carstva, poglavito duž sjevernog i istočnog limesa (R. MERKELBACH, 1984., 148. i d., L. A. CAMPBELL, 1968., 33. - 39., B. SARIA, 1925., 33. - 62. i P. SELEM, 1980., 79. i d., isti, 76., 5. - 63.). Najstariji zapisi mitraičkog štovanja u dunavsko - rajnskim oblastima su: natpis iz Donje Mezije (CIMRM, 2268.), koji se prema imenu zakupnika carine datira vrlo rano, na sam prijelaz I./II. st. Natpis iz Carnuntuma (CIMRM, 1718.) također je ranog datuma, s početka II. st. Slijedi još nekoliko natpisa posvećenih štovanju Mithri, i svi se datiraju vrlo rano: I./II. st. I još nešto. Svima je zajedničko da su im dedikanti, osim u slučaju CIMRM, 2268., pripadnici vojnog staleža. No to i ne začuđuje, znajući da je posebno Carnuntum bio središte okupljanja legija za ratove na Istoku.³⁵ Zanimljivo je da su ti rani mitraički natpisi limeskog prostora Dacie, Moezie i Pannonie, potaknuli Wikandera, da sam početak Mithrinog štovanja na Zapadu, smjesti upravo u ovaj zemljovidni prostor. S takvom pretpostavkom, Wikander je postavio neobičnu teoriju o zapadnom mitraizmu kao balkanskom kultu.³⁶ Ali, sama situacija oko širenja mitraizma i njegovih nosilaca bila je drugačija.

Na samom početku Mithrine prisutnosti na Zapadu, broj njegovih štovatelja iz redova vojske je upravo neznatan prema pripadnicima drugog staleža, poglavito zakupnika carine i njihovih oslobođenika ili robova (P. SELEM, 1986., 176. - 178., isti, 1980., 154. - 166.). Ponajbolje je to dokazao P. Selem na primjerima mitraičkih spomenika rimske provincije Pannonie, posebno prema prvim ptujskim zavjetnim natpisima, iz pol. II. st. (P. SELEM, 1986., 177., bilj. 20.). Unutar društvenog statusa dedikanta prvih mitraičkih zapisa, poglavito se spominju službenici zakupnika carine Iliričkog vektigala: Gaja Antonija Rufa i Kvinta Sabinije Verana (CIMRM,

1501., CIMRM, 1502., CIMRM, 1492., CIMRM, 1489., CIMRM, 1491.),³⁷ čije je sjedište za cijeli Ilirik, od II. st., bilo upravo u Ptuju koji postaje vectigal Ilirici, odnosno portorium (A. DOBO, 1940., 165.).³⁸ Tek od Severa, a posebno od kraja III. st., javlja se na spomenicima provincije Pannonie (posebice u Ptuju), veći broj dedikanta vojničkog staleža, što se povezuje s njihovim povratkom iz dačkog rata (P. SELEM, 1980., 155., bilj. 270., str. 162. - 164.). Posebno se ističu brojnošću pripadnici legio V. Macedonica i legio XIII. Germanica (CIMRM, 1584., CIMRM, 1585., CIMRM, 1593., CIMRM, 1594., CIMRM, 1595., CIMRM, 1596.), ali to je i vrijeme kada se: "kultovi istoka istovjete s carskim kultom i bivaju sveopće prihvaćeni" (P. SELEM, 1976., 7.). Približno u isto vrijeme kada i u provinciji Pannonii, u doba Antonina Pia (pol. II. st.), mitraički se misterij prvi put javlja i u rimskoj provinciji Dalmaciji. Dakle, od spomenutih prvih zapisa Mithrinog štovanja na zapadu, CIMRM, 362. (CIL, VI., 732.), proći će samo nekoliko desetljeća kada se Mithri na Vratniku (CIMRM, 1846. i CIMRM, 1847.) već posvećuju prvi žrtvenici čiji su dedikanti (statusa oslobođenika) činovnici zakupnika iliričkog vektigala.³⁹ To pretpostavlja, da je u isto vrijeme ili nešto kasnije, moralo već postojati i mjesto unutar koga se štovalo božanstvo: mithraeum - mitrej (G. LIPOVAC VRKLIJAN, 1997., 134. - 135., neobjavljeno). Naime, kako na prostoru najranijeg zapisa o štovanju božanstvu Mithri, Vratniku, nije pronađena kultna slika, slobodno zaključujemo da se u rimskoj provinciji Dalmaciji preslikava rimska situacija razvoja mitraičkog štovanja, gdje također, prvotno nastaju zapisane zabilježbe njegovog štovanja, a potom se stvara arhetip kultne slike (L. A. CAMPBELL, 1968., 3. i d., M. J. VERMASEREN, 1963., 180.). Najstarija kultna slika tauroktonije prostora rimske Dalmacije je reljef iz Iadera (CIMRM, 1879.), s kraja II. st. Medini je ispravio krivo ubiciran navedeni spomenik lokaliteta Narone s njegovom ubicacijom u Zadar (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 37. i 50., bilj. 2.) i datirao ga nešto ranije, polovinom II. st., dakle, u prvu fazu širenja mitraizma provincijom Dalmacijom (J. MEDINI, 1985., 61. - 71.). Ipak smo skloniji granicu zadarskog reljefa pomaknuti na kraj II. st., poštujući, ne samo stilsku analizu (prema Campellovoj

³⁴ Najraniji zapadni zapis Mithrinog imena je Eskvilinski natpis, dvojezičnog ispisa: Soli Invicto Mithrae - Helio Mithrai (CIMRM, 362.). Ubrzo nakon natpisa iz doba Trajana, javlja se i prvi zapadni, rimski, ikonografski prikaz tauroktonije: CIMRM, 593., fig. 168. CIMRM, 594.

³⁵ O putevima širenja mitraizma i ulozu vojske u njenim počecima, poglavito za sjeverne limeske provincije vidi: P. BESKOW, The routs of early Mithraism, *Etudes Mithriaque*, Teheran, ed. Duchesne - Guillemin, 1978., str. 7. - 18.

³⁶ S. WIKANDER, *Etudes sur les mysteres de Mithras*, *Yarbook Letters*, Lund, 1950, str. 3.- 46., cijelu teoriju temelji na koncentraciji kompleksnog tipa mitraičke kultne slike, koja prema autoru nastaje u dunavskim i istočnobalkanskim provincijama Carstva. Da je Wikanderov zaključak pogrešnih premisa, posebno prema analizi rimskih kompleksnih kulturnih slika, dokazali su R. BECK, *Mithraism...*, ANRW, II, 17, Principat, Religion, Berlin - New York, 1984., str. 2002. - 2115. i R. L. GORDON, *Franz Cumont...*, *Mithraic studies*, Manchester, Vol. II, 1975., str. 217., bilj. 7., 8.

³⁷ P. SELEM, *Les Religions Orientales dans la Pannonie romaine*. Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1980., str. 99., br. 31, str. 100., br. 32. i 33., str. 101. - 102., br. 34 i 35: Antonius Rufus bio je conductores (zakupnik) iliričkog vektigala u vrijeme Antonina Pia (138. - 161. god.), zajedno s Kvintom Sabinijem Veranom i Titom Liviom Saturninom (čije ime

nije zabilježeno na ptujskim natpisima, već samo na senjskom). Po radi navedenog, spomenici čiji su dedikanti u njihovoj službi, datiraju u to doba. Isti se zakupnici, kao što ćemo vidjeti, spominju i na mitraičkim spomenicima rimske provincije Dalmacije, Senia: CIMRM 1846. i CIMRM, 1847.

³⁸ P. SELEM, *Les Religions...*, Leiden (EPRO), E. J. Brill, 1980., str. 98. i 154. - 165., gdje autor donosi cjelokupnu imensku analizu dedikanta provincije Panonije, uz poseban osvrt na pripadnike vojnih sastava i zakupnike carine.

³⁹ Najstariji mitraički natpis na Vratniku (CIMRM, 1486.) podiže Hermes, činovnik iliričkog vektigala, u službi njegovog zakupnika C. Antonia Rufa, koji s još dvojicom: T. Juliom Saturninom i Q. Sabinom Veranom drži tu upravu u doba Antonina Pija (138. - 161.): njihova su imena zapisana i na ptujskim spomenicima: CIMRM, 1501., CIMRM, 1502., CIMRM, 1503., CIMRM, 1492., CIMRM, 1493., CIMRM, 1489. i CIMRM, 1490., vidi P. SELEM, *Mithrin kult u Panoniji*, *Rad.Inst.hrv.pov.*, 8., Zagreb, str. 24. - 26., br. 31. - 34. i A. GLAVIČIĆ, *Natpisi antičke Senie*, *Rad.Fil.fak.*, Zadar, 33. (20.), 1993./94., Zadar, 1994., str. 98. - 99. Natpisi iz provincije Pannonie, potvrđuju zaključak da su prvotni nosioci mitraizma uistinu bili ljudi statusa državnih činovnika, njihovi službenici (robovi ili oslobođenici), trgovci a potom tek slijede vojnici.

klasifikaciji, L. A. CAMPBELL, 1968., 3. - 5.), već i historijske uvjetovanosti na ovome prostoru, posebno kada se radi o znatnijoj prisutnosti doseljenog italčkog stanovništva treće rimske razvojne faze priobalja Dalmacije (M. ZANINOVIĆ, 1977., 767. - 809.). O dataciji svih ostalih mitraičkih spomenika rimske Dalmacije, možemo govoriti unutar vremenskog odsjeka između prve polovine III. i početka IV. stoljeća, poglavito prema nalazima carskog novca unutar dvaju naših najznakovitijih mitreja: unutar mitreja u Jajcu, pronađeni su novci od Trajana, Antonina Pija i Septimija Geta do novca kasnocarskog doba IV. st. (D. SERGEJEVSKI, 1937., 11. - 18. U drugom mitreju, u Konjicu, također je nađena veća količina novca vremena III. i IV. st., stoga smo i u njegovom slučaju skloni dataciji kraja III. stoljeća, za razliku od Patscha, koji mitrej datira u vrijeme Antonina Pija (K. PATSCH, 1897., 629. - 656.). Kako smo naznačili, razvoj mitraičkog misterija na prostoru rimske provincije Dalmacije možemo pratiti kroz nekoliko razvojnih stupnjeva: od njegove pojavnosti sredinom II. st. (žrtvenici s Vratnika: Š. LJUBIĆ, 1892., 1.-3., A. GLAVIČIĆ, 1968., 5. - 45.). preko razdoblja III. st., kada je mitraizam izuzetno naglašene prisutnosti, ne samo u većim priobalnim središtima (Senia, Iader, Salona, Naron, Epidaurus), već se njegovo štovanje, proširilo i na prostor unutrašnjosti provincije Dalmacije, gdje se na ikonografiji kompleksnih kulturnih slika znatnije očitavaju utjecaji iz rajnskih i panonsko - noričkih regija (B. GABRIČEVIĆ, 1954., 50. i d.).⁴⁰ Polako zamiranje mitraizma je njegova posljednja faza i traje od druge polovice IV. st. gotovo cijelim tijekom V. st. U Dalmaciji kao i u ostalim provincijama Carstva, zamiranje mitraičke religije⁴¹ odvi-

ja se sporije nego u samome središtu njegova štovanja: Rimu i Ostiji, i zbog toga što se novonastala društvena i religijska situacija Carstva kasnije odrazila na provincije. Od vremena Elagabala (218. - 222. god.) i njegovog Sol Invictus Elagabala (G. H. HALSBERGHE, 1972., B. MIGOTTI, 1995., 263. - 289.) kao prvih pokušaja objedinjavanja svih poganskih solarnih štovanja u jednu teologiju, mitraizam polako počinje gubiti svoju ekskluzivnost i samoopstojnost, stoga što i njegov solarni vid sada biva ugrožen novim religijsko - političkim pokušajima svodenja pod jedno božanstvo svega religijskoga što se izriče u Sol Invictus kao i svih njegovih aspekata. Zaključni znak kraja poganstva daje Konstantin, zamijenivši poganskog Sola, dakako iz političke potrebe, kršćanskim Bogom svjetlosti. S Teodozijem kršćanstvo postaje jedina zakonska državna religija. To svakako ne znači i istodobni nestanak mitraizma, već je to naznaka njegovog polaganog ali sigurnog gašenja. U rimskoj provinciji Dalmaciji to je druga polovina V. st.

Na kraju ponovimo: jednostavna kulturna slika iz Umljanovića, prema svim svojim ikonografskim izričajima, kako smo pokušali prikazati unutar raščlambe svakog pojedinog simbola, odnosno ikonografskog zapisa stupnjeva inicijacije, u potpunosti slijedi zapadni mitraički kanon doktrinarnog ispisa. Unutar korpusa ostalih mitraičkih kulturnih reljefa jednostavnog oblika rimske provincije Dalmacije, umljanovički reljef se datira drugom polovicom II. st., uz moguću pomak na početak III. st. Prema stilskoj analizi, reljef tauroktonije iz Umljanovića slijedi uzor italčkog tipa, točnije, kao izvor su mu njene radionice, a za prostor rimske provincije Dalmacije u cijelosti najbliža mu je vjerojatna radionica Akvileje.

⁴⁰ O panonsko - noričkom utjecaju na mitraičke reljefe unutrašnjosti provincije Dalmacije: B. SARIA, Razvitak Mitrine kultne slike u dunavskim oblastima, *Starinar*, ser. III., knj. 2., Beograd, 1925., str. 33. - 62. i J. MEDINI, *Mithraica Iadertina*, *Rad.Fil.fak. Zadar*, 24. (11.), 1984./85., Zadar, 1985., str. 64. i 70.

⁴¹ S nakanom navodimo termin "zamiranje" mitraičke religije, jer smo skloniji promišljanju o njenom prirodnom odumiranju unutar novonastale situacije, religijske i političke borbe oko supremacije poganskog Sol Invictus i kršćanske solarne kristologije, čije su refleksije dakako utjecale na ubrzanje njenog nestanka (kako je izuzetno zanimljivo raz-

ložila B. MIGOTTI, "Sol Invictus Christus est" (Origens), Odrzi solarne kristologije na ranokršćanskoj građi sjeverne Hrvatske, *Diadora*, 16. - 17., 1994./95., Zadar, 1995., str. 263. - 292.) od prevladavajućeg mišljenja, još od F. Cumonta (F. CUMONT, 1956., 203. - 204.) da je nestanak mitraizma izravna posljedica njegovog sukoba s nadolazećim nadmoćnijim kršćanstvom: E. RENAN, *Marc Aurele et la fin du monde antique*, Paris, 1923, str. 579. Zapravo, jedini izvor koji govori o izravnom sukobu - rušenju mitreja u Vatikanu, je poznato pismo sv. Jeronima svojoj rođakinji Laeti, ženi gradskog prefekta koji je naredio njegovo rušenje: HIERONYMUS, *Epistula*, CVII (ad Laetam).

LITERATURA

- ALAČEVIĆ, J., 1878, Il Municipio Magno, *Bull.arch.sto.dalm.*, Spalato
- BECK, R., 1977, Cautas and Cutopates: some astronomical considerations, *JMS*, Vol. II, no. 1, ed. R. L. Gordon, Teheran - London: 1 - 18
- 1984, Mithraism sinze Franz Cumont, *ANRW*, II, Principat, Religion, Berlin - New York: 2002 - 2115
- BIANCHI, U., 1979, the religio - historical question of the mysteries of Mythra, *Mysteria Mithrae*, ed. U. Bianchi, Leiden (EPRO), E. J. BRILL: 3 - 69
- BRUNŠMID, J., 1901., Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VAHDns*, sv. V., Zagreb, str. 106.-112.
- BRUNŠMID, J., 1905., Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *VHAD*, n.s. sv. VIII., Zagreb, 35.-106.
- BULIĆ, F., Quattro bassorilievi di Mithra a Salona, *Bull.arch.st.dalm.*, 32, Spalato: 50 - 57
- CAMPBELL, L. A., 1968, Mithraic Iconography and Ideology, Leiden (EPRO), E. J. BRILL
- CUMONT, F., 1896 - 1899, a, Textes et Monumentes figures relatifs of aux mysteres de Mithra, (*TMMM*) I, II, Brussels
- 1956, The Mysteries of Mithra, London
- 1975, The Dura Mithraeum, *Mithraic studies*, Vol. I, ed. R. J. Hinneells, Manchester: 151 - 214
- DOBO, A., 1940, Publicum portorium Illyrici, *Dissert.Pannon.*, Budapest
- GABRIČEVIĆ, B., 1954., a, "Ostendere Cryphios", *Zbor.rad.Fil.fak.* Zagreb, 2./1954., Zagreb, 49.-56.
- 1954, b, Iconographie de Mitra taurocton dans la province romaine de Dalmatie, *A.Jug.*, 1, Beograd: 37 - 52
- GASPARRO, G. S., 1979, Il mitraismo nell'ambiente della fenomenologia misterica, *Mysteria Mithrae*, Leiden (EPRO), E. J. Brill: 299 - 349
- GERVERS, M., 1979, The iconography of the Cave in Christian and Mithraic tradition, *Mysteria Mithrae*, Leiden (EPRO), E. J. BRILL: 579 - 601
- GLAVIČIĆ, A., 1968., Arheološki nalazi iz Senja i okolice, *Senj.Zbor.*, II., 3./1967. - 68., Senj, 5.-45.
- 1994., Natpisi antičke Senie, *Rad.Ff. Zadar*, 33. (20.), Zadar, 55.-82.
- GORDON, R. L., 1975, Franz Cumont and the doctrines of Mithraism, *Mithraic studies*, Vol. I, ed. J. R. Hinneells, Manchester: 215 - 249
- GRESSMAN, H., 1930, Die Orientalischen Religionen im Hellenistisch - romischen Zeitalter, Berlin
- INSLER, S., 1978, A New Interpretation of the Bull - Slaying Motif, *Homages a M. J. V.*, Vol. 2, Leiden (EPRO), E. J. BRILL: 519 - 538
- JELOVINA, D., 1981., "Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1981.", *ShP* (Zagreb/Split), 1981., str. 280.
- LEASE, G., 1980, Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations, *ANRW*, II, 23, Principat, Religion, Berlin - New York: 1306 - 1332
- KERENYI, C., 1967, Archetipal Image of Mother and DaughteAr, *Bollinger ser.* 54, New York
- KOSORIĆ, 1965., Spomenik Mitrinog kulta iz okolice Zvornika, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, VI., Tuzla, str. 49.
- LIUBIĆ, Š., 1882., Putopisne arheološkičke bilješke od Ogulina do Prozora, *HAD*, 4./1882., br. 1., Zagreb, 12.-23.
- MEDINI, J., 1976, Mitrički reljef iz Banjevaca, *Diadora*, 8./1975., Zadar, 39.-88.
- 1985., Mithraica Iadertina, *Rad.Ff. Zadar*, 24. (14.), 1984./85., Zadar, 61.-72.
- MERKELBACH, R., 1984, Mithras, Hain Verlag
- MIGOTTI, B., 1995., "Sol Invicus Christus est" (Origens), Odrazi solarne kristolgije na ranokršćanskoj građi sjeverne Hrvatske, *Diadora*, 16.-17., 1994./95., Zadar, 263.-292.
- MILETIĆ, Ž., Astronomski sadržaji na mitričkom motivu ubijanja bika, *Rad.Ff. Zadar*, 33. (20.), 1993./94., Zadar, 93.-109.
- PATSCH, K., 1897., Mithraeum u Konjicu, *GZM*, 9/1897, sv. 1., Sarajevo, 69. - 73. 1899, Archäologisch - epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien, IV. Theil., *WMBH*, 7/1900, Wien: 303 - 333.
- RENDIĆ - MIOČEVIĆ, D., 1953., Da li je spelaeum u Močićima služilo samo mitrijačkom kultu, *GZMS*, n.s. VIII., Sarajevo, 271. i d
- E. RENAN, 1923, Marc Aurele et la fin du monde antique, Paris
- ROLL, I., 1977, The mysteries of Mithras in the Roman Orient, *JMS*, Vol. II, no. 1, ed. R. L. Gordon, Teheran - London: 53 - 69
- SARIA, B., 1925., Razvitak mitričke kulture u dunavskim oblastima, *Starinar*, ser. III./2., Beograd, 33. - 62.
- SELEM, P., 1986., Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja, *Hist.Zbor.*, god. XXXIX. (1.), Zagreb, 173.-204.
- 1980, Les Religions orientales dans la Pannonie romaine, Leiden (EPRO), E. J. Brill
- 1976., Mithrin kult u Panoniji, *Rad.Inst.hrv.pov.*, 8., Zagreb, 5.-63.
- SERGEJEVSKI, D., 1937, Das Mithraum von Jajce, *GZMS*, 49, sv. 1, Sarajevo: 11 - 18
- SPEIDEL, M., 1980, Mithras - Orion: Greek hero and Roman army god, Leiden (EPRP), E. J. Brill
- STARK, K. B., 1896, Die Mithrassteine von Dormagen, *Jarbucher VAR*, 46, 1 - 25
- SUIĆ, M., Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora*, vol. 3., Zadar, 91. i d.
- ŠAGI - BUNIĆ, T., 1976., Povijest kršćanske literature, I., Kršćanska sadašnjost
- ŠARIĆ, I., 1988., Tri antička spomenika s otoka Lopuda, *Izdanja HAD*, sv. 12., Zagreb
- TURCAN, R., 1975, Mithra Platonius, Leiden (EPRO), E. J. BRILL
- ULANSEY, D., 1989, The Origins of the Mithraic Mysteries, Cosmology and Salvatio in the Ancient World, Oxford University Press, New York
- VERMASEREN, M. J., 1956 - 60, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae, (*CIMRM*), Hague
- 1963, Mithras the Secret God, London
- WIKANDER, S., 1950, Etudes sur les mysteres de Mithras, *Yearbook Letters*, Lund: 3 - 46
- ZANINOVIĆ, M., Ilirsko pleme Delmati, *God.Cen.Bal.*, Isp., knj. V/3., Sarajevo, 5.-101.
- ZANINOVIĆ, M., The economy of Roman Dalmatia, *ANRW*, Berlin-New York 767-809
- ZOTOVIĆ, Lj., 1973., Mitraizam na tlu Jugoslavije, Beograd

IZVORI

- FIRMICUS MATERNUS, De errore profanarum religionum, 5, 6. 1, 8, 16. 2, 19. 1
- HIERONYMUS, Epistula CVII (ad Laetam)
- ORIGENES, Contra Celsum, 3, 24-25, 7, 32, 8, 17
- PORPHYRIUS, De antro nympharum, 18-19, 21-25
- TERTULLIANUS, De praescriptione haereticorum, 40, 4
- TERTULLIANUS, De corona, 15

Summary

A MITHRAISTIC CULT RELIEF FROM UMLJANOVIĆI

Considering the body of monuments of the Mithraistic religion from the area of the former Roman province of Dalmatia, this article presents the first complete information on Mithraistic cult relief of the taurochtony from Umljanovići. During the reconnaissance of the terrain in the Dmiš region in 1970, a taurochtony relief was found, secondarily immured into the roofing wall of the house of Petar Mešina, in the vicinity of the village of Umljanovići (Ružić municipality), Mešini hamlet. Umljanovići, at the foot of Balina Glavica, just opposite of the *municipium Magnum* (Lat.), is situated near the detour road link between Salona and Burnum. Because of its nearness to *municipium Magnum* and the relief from Umljanovići, the author assumes that it is

possible that the above-mentioned find could belong to the Mithraeum of that (assumed) *municipium*. The find was mentioned for the first time in the relevant literature not earlier than 1981, in a note by D. Jelovina (D. JELOVINA, 1981: 240). The entire expression of the relief from Umljanovići (with the almost destroyed structure of the face) belongs to the simple type of cult paintings with standard symbolic features: beneath the stylised arch that symbolically represents the arched ceiling of a cave, within which the act of taurochtony takes place, the main act of the taurochtony is presented: Mithras in the moment of killing the bull. The iconographic expression of the Mithras deity contains the standard appearance and posture. Mounting a stumbling bull, with his left foot (knee bent) pressing down on the body of the bull, and his right foot leaning against the ground. He holds the nostrils of the animal in his left hand, while his right hand is stabbing a knife into the right shoulder of the bull. He is dressed in *chiton* and *chlamidas*. A Frisian cap can be discerned on his head. The bull is standing on the ground with its hind legs, while the knees of its front legs are bent. Out of the standard accompanying figures of the taurochtony (according to the western iconographic prototype), we can observe the following figures: a dog standing on its hind legs directed towards the leg wound on the bull, an iconographic representation of a snake, which in this imagery represents an active participant in the action of the taurochtony, stretching itself towards the blood dripping from the wound of the bull, just like the dog. Because of the damaged condition of this cult painting, the position of the raven is only assumed as being on or above the mantle of Mithras, in other words, between the head of Mithras and the probable representation of Sol. At a point near the genitals of the bull, where we would expect to find the imagery of a scorpion, the surface of the monument is completely destroyed, and so we can only assume that this figure is there. As the relief from Umljanovići was walled in on its front side for some time, of which there is evidence (remnants of plaster on the surface), the consequence was the erasure of the plasticity of the surface register, and with that the loss of the figures of Sol on the left side of the upper part of taurochtony and Luna, to the left of the taurochtony. The whole representation is flanked by torchbearers (*dadofori*), of which the discernible ones are: *Cautes*, on the right side of the taurochtony imagery, with a lifted torch, a peculiar step forward and with his head bowed (with *en face* gaze). On the left side, there is a parallel figure to that of *Cautes*, *Cautopates*, of whom there remains only a detail of a lowered torch. The entire representation is that of a high-quality workmanship, following the tradition of Italic workshops of making Mithraistic reliefs, to which this one belongs, both according to stylistic expression and iconographic classification (Campbell Type I, Subtype C: L. A. CAMPBELL, 1968: 3 - 5). The Mithraistic cult painting from Umljanovići has been made out of marl stone, with the following measurements: 0,41 cm x 0,56 cm.

Furthermore, in this text the author analyses particular iconographic elements according to the doctrine system of Mithraistic mystery, and on the basis of sources that express literal statements on the Mithraistic system, especially the Porphyry report: PORPHYRIUS, *De Antro Nympharum*. In this

vein, the author analyses the Umljanovići iconographic imagery of the arch over the act of the taurochtony, with regard to the fact that its naturalistic expression is not excluded as a possibility. Namely, in cases when Mithraeums were built as a combination of the utilisation of a natural cliff (as one of the walls) and an architecturally-attached building that follows the line of this natural object (composing an organic unit), the arch itself is then a part of the natural architecture. Together with the assumption that the relief from Umljanovići originates from this area, *municipium Magnum*, it is to be expected that in future field research a Mithraeum of these characteristics may be discovered. The entire symbolism of the iconography of the Mithraistic mystery cult from Umljanovići has been analysed in detail using the initiation phase structure that is the basis of the entire Mithraistic doctrinal system (according to the model of R. MERKELBACH, 1984 and L. A. CAMPBELL, 1968, R. TURCAN, 1974, data from sources, especially (Neo)Platonic ones: PORPHYRIUS, *De Antro Nympharum*, ORIGENUS, *Contra Celsum* and finds from the Mithraeum of Ostia: *Sette Sfere* (CIMRM 239), *Sette Porte* (CIMRM 287) and *Felicissimus* (CIMRM 299), Rome: *St. Priscium* (CIMRM 480) and the Mithraeum Dura - Europos (CIMRM 34). With the initiation phases, the author attempts to reveal their possible iconographic symbolism within the imagery of the taurochtony, integrating the iconography of the taurochtony into the whole the essence of the doctrinal system and the basis of its expression. It is possible that each of the described figures represent one of the initiation phases, without prejudice to the final conclusion, especially if the astral level could be accepted as one of the possible interpretations of the iconographic symbolism. In such a sequence of reflections, the author accepts, Stark's (K. B. STARK, 1896: 1 - 25) interpretation of the taurochtony as a stellar chart, without delving into the details of theoretical analysis, as one of the possible answers to the interpretation of symbols of the taurochtony consideration. It follows from the above-mentioned interpretation levels of the Mithraistic mystery system that the expressed levels do not necessarily exclude one another, but on the contrary, in many of the cases, they supplement one another. By chance or by condition, it remains an open question in connection with future (field) research. In the end, the author provides a concise account of the Mithraistic mystery phenomena and issues on its carriers in the Roman province of Dalmatia. From the emergence of that phenomena in the middle of second century, when the first record of Mithras worship were noted (the altar from Vratnik, CIMRM 1846), the follower of which was not a member of a military order, but a civil servant (with the status of a slave) of the Illyrian vectigal lease-holder (mentioned on several Mithraistic monuments at Ptuj: P. SELEM 1980), to its dispersion, i.e. the zenith during the third and at the beginning of fourth centuries, to the final disappearance during the transition to the fourth century and during the fifth century, the author questions the traditional concept of the disappearance of Mithraism because of its clash (including a physical one) with Christianity. At the end of the article, the author repeats the stylistic and chronological interpretation of the Umljanovići relief of the taurochtony, without prejudice to the possible time that has elapsed.